

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ:

Η Κριτική του Ορθού Λόγου

Ερωτήσεις ανάπτυξης

1.

ΠΗΓΗ 1

«Ο Καντ καταδεικνύει ευθύς εξ' αρχής ότι η «έξοδος» η οποία χαρακτηρίζει τον **Διαφωτισμό** είναι μία διαδικασία η οποία μας λυτρώνει από την κατάσταση της ανωριμότητας». Και με τον όρο «ανωριμότητα» εννοεί μία ορισμένη κατάσταση της Θελήσεως μας που μας κάνει να αποδεχόμαστε την εξουσία κάποιου άλλου για να μας οδηγήσει σε περιοχές όπου γίνεται επίκληση στη χρήση του Λόγου...».

M. Foucault, *Τι είναι Διαφωτισμός*,
μτφρ. Σ. Ροζάνη, εκδ. Έρασμος, Αθήνα 1988, σ. 10.

ΠΗΓΗ 2

«Χωρίς να προσπαθήσει κανείς να ορίσει το περιεχόμενο του **Διαφωτισμού**, μπορεί να πει ότι στην αρχική, ρασιοναλιστική του φάση, προκάλεσε την απαίτηση της χριστιανικής Θεολογίας να εξηγηθεί η φύση του ανθρώπου και η σχέση του με το φυσικό του περιβάλλον, και ιδιαίτερα απέρριψε την ιδέα της Θρησκευτικής καταδίκης. Αυτό προϋπέθεσε ότι οι άνθρωποι κατείχαν αναφαίρετα φυσικά δικαιώματα, όπως απεριόριστη δυνατότητα πληροφόρησης, ελευθερία του λόγου και προστασία από την αυθαίρετη σύλληψη· πολλοί από τους εκπροσώπους του Διαφωτισμού συμπεριελάμβαναν την οικονομική ελευθερία σ' αυτά τα φυσικά δικαιώματα. Κατά ένα γενικότερο τρόπο όλα αυτά αντιστοιχούσαν στην πίστη ότι οι άνθρωποι θα ζούσαν με μεγαλύτερη ευτυχία και αξιοπρέπεια αν οι κοινωνικοί τους Θεσμοί αποφασίζονταν μάλλον από ό,τι εθεωρείτο λογικό ή επιστημονικό και δεν ρυθμίζονταν από την αντίληψη –υπόθεση ότι τάσεις, τα προνόμια και οι κοινωνικές διευθετήσεις απαιτούσαν νομιμότητα, αν όχι πραγματικά Θεία έγκριση, και μόνο για το απλό γεγονός ότι προϋπήρχαν για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η επανάσταση του Rousseau που εν μέρει ήλθε σε αντίθεση μ' αυτές τις τάσεις και εν μέρει τις συμπλήρωσε, επέμεινε ότι η «λογική» πρέπει να προσαρμόζεται σ' ένα εσωτερικό φυσικό αίσθημα, που με τη σειρά σήμαινε το καθήκον του ατόμου να θυσιάζει την προσωπική του άνεση για την ηθική ευημερία της ζωντανής κοινότητας στην οποία ανήκε. Αν και αυτή η κοινότητα ήταν η πηγή της ίδιας του της ύπαρξης ως ηθικού όντος, η νομιμότητά της στο τελευταίο στάδιο ήταν εξαρτημένη από την ικανοποίηση των ηθικών και υλικών αναγκών των ατόμων που την αποτελούσαν».

N. Hampson, *Ο Διαφωτισμός. Μια αποτίμηση για τις παραδοχές, τις θέσεις και τις αξίες του*, μτφρ: Δ.Γ. Μπεχλικούδη, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1994, σ. 290.

Λαμβάνοντας υπόψη σας το περιεχόμενο των πηγών και τις πληροφορίες του σχολικού βιβλίου:

- α) να προσδιορίσετε τα κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα του Διαφωτισμού.
- β) να παρουσιάσετε τους τομείς της ανθρώπινης ζωής στους οποίους επέδρασε το κίνημα του Διαφωτισμού.

2.

ΠΗΓΗ 1

«*Εστί ουν επιστήμη δόξα αληθής μετά λόγου*» (: είναι λοιπόν επιστήμη, δηλαδή γνώση τεκμηριωμένη, εκείνη η γνώμη που επαληθεύεται λογικά, με αποδείξεις, επιχειρήματα).

Πλάτων, *Θεαίτητος* (§ 201-202)

ΠΗΓΗ 2

Η επιστήμη (...) αντιτίθεται απόλυτα στη γνώμη. Αν της συμβαίνει σε ένα επιμέρους σημείο, να νομιμοποιεί τη γνώμη, αυτό γίνεται για λόγους διαφορετικούς από αυτούς που θεμελιώνουν τη γνώμη, έτσι ώστε η γνώμη, δικαιωματικά, έχει πάντοτε άδικο. Η γνώμη σκέπτεται άσχημα. Δεν σκέπτεται: μεταφράζει ορισμένες ανάγκες σε γνώσεις. Ορίζοντας τα αντικείμενα με βάση τη χρησιμότητά τους, απαγορεύει στον εαυτό της να τα γνωρίσει.

Τίποτα δεν μπορεί κανείς να κτίσει πάνω στη γνώμη. Πρώτα-πρώτα πρέπει να την καταστρέψει. Είναι το πρώτο εμπόδιο που πρέπει να υπερπηδηθεί. Δε θα αρκούσε λ.χ. να τη διορθώσει κανείς σε επιμέρους σημεία, κρατώντας, σαν ένα είδος προσωρινής ηθικής, μια προσωρινή αγοραία γνώση. Το επιστημονικό πνεύμα μάς απαγορεύει να έχουμε γνώμη σε θέματα που δεν τα καταλαβαίνουμε, σε θέματα που δεν μπορούμε να τα διατυπώσουμε με σαφήνεια. Πριν από όλα, πρέπει να ξέρουμε να θέτουμε προβλήματα. Και ό,τι και αν λέτε, στην επιστημονική ζωή τα προβλήματα δεν τίθεται μόνα τους. Γι' αυτό ακριβώς αυτή η αίσθηση του προβλήματος είναι το σημάδι του επιστημονικού πνεύματος».

Gaston Bachelard, *Η διαμόρφωση του επιστημονικού πνεύματος*, Παρίσι 1938, σ. 14

ΠΗΓΗ 3

Ο «νόμος των τριών σταδίων» κατά τον Αυγ. Κοντ (Auguste Comte)

Κάθε κλάδος των γνώσεών μας διέρχεται διαδοχικά από τρία διάφορα θεωρητικά στάδια: το θεολογικό ή εικονικό, το μεταφυσικό ή αφηρημένο, το επιστημονικό ή θετικό. Κατά το θεολογικό στάδιο το ανθρώπινο πνεύμα, κατευθύνοντας κυρίως τις έρευνές Του προς την εσωτερική φύση των όντων, τις πρώτες και τις τελικές αιτίες όλων των γεγονότων που το πλήττουν, με μια λέξη προς τις απόλυτες γνώσεις, φαντάζεται τα φαινόμενα ως προϊόντα της άμεσης και συνεχούς ενέργειας υπερφυσικών παραγόντων που η αυθαίρετη παρέμβασή τους εξηγεί όλες τις φαινομενικές ανωμαλίες του κόσμου. Κατά το μεταφυσικό στάδιο, το οποίο δεν είναι, στο βάθος παρά μια γενική

τροποποίηση του πρώτου, οι υπερφυσικοί παράγοντες έχουν αντικατασταθεί από αφηρημένες δυνάμεις, αληθινές οντότητες (προσωποποιημένες αφαιρέσεις), έμφυτες στα διάφορα όντα του κόσμου, οι οποίες θεωρούνταν ικανές να παράγουν μόνες τους όλα τα φαινόμενα που έχουν παρατηρηθεί. Τότε η εξήγηση τους δεν είναι τίποτε άλλο παρά ο καθορισμός, για το καθένα από αυτά, της αντίστοιχης οντότητας. Τέλος, κατά το **θετικό στάδιο** το ανθρώπινο πνεύμα εγκαταλείπει την έρευνα της αρχής και του προορισμού του κόσμου καθώς και τη γνώση των εσωτερικών αιτίων των φαινομένων, για να αφιερωθεί αποκλειστικά στην ανακάλυψη, με τη συνδυασμένη χρήση της διάνοησης και της παρατήρησης, των πραγματικών, δηλαδή των αμετάβλητων σχέσεων της διαδοχής και της ομοιότητας.

Αυγούστου Κοντ, Μαθήματα Θετικής φιλοσοφίας, 1^ο μάθημα

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο των πηγών και τις πληροφορίες του σχολικού βιβλίου:

- α) να εξηγήσετε γιατί ο 17ος και ο 18ος αιώνας αποτέλεσαν «το λίκνο της επιστημονικής σκέψης»
- β) να προσδιορίσετε και να αναλύσετε τα «επιστημολογικά εμπόδια» στα οποία προσέκρουε η ανάπτυξη του επιστημονικού πνεύματος κατά την χρονική αυτή περίοδο.

3.

ΠΗΓΗ

Ο Θεός και ο Διαφωτισμός

«Βασική προϋπόθεση για την εξήγηση του παράδοξου που αναφέραμε είναι ο ακριβής προσδιορισμός των αιτιών, για τις οποίες οι πλείστοι διαφωτιστές δεν θέλουν ή δεν μπορούν να εκθρονίσουν τον Θεό, μολονότι, από την άλλη μεριά, είναι αναγκασμένοι να καταπολεμήσουν (με ηπιότερα ή από τακτική άποψη σκοπιμότερα λόγια: να μεταρρυθμίσουν, να ανανεώσουν ή να ερμηνεύσουν «σωστά») τον θετικό Χριστιανισμό. Η πολεμική κραυγή του Voltaire: «Να συντρίψουμε την άτιμη!» αναφερόταν στην Εκκλησία, όχι στη θεότητα. Η αμφίπλευρη αυτή στάση κατανοείται μόνον αν αναλογιστούμε την παραδοσιακή λειτουργία του Θεού ως ενσαρκωτή και εγγυητή όλων των αξιών, οι οποίες κάνουν δυνατή την κοινωνική ζωή. Στην εποχή του Διαφωτισμού, η λειτουργία τούτη είναι πάντα ζωντανή και τελεσφόρα: για πρώτη φορά τώρα αμφισβητείται σε αξιόλογο βαθμό. Η παραδοσιακή μονοπώληση των αξιών εκ μέρους του Θεού έκανε κάθε αντίθεση προς τον τελευταίο να φαίνεται ως υπόσκαψη των αξιών και της αξιοπρεπούς ανθρώπινης ζωής γενικά. Οι διαφωτιστές δεν ζουν σε εποχή, στην οποία ο αθεϊσμός και ο σκεπτικισμός είναι ευνόητοι, αυτονόητοι ή και αναπόδραστοι. Η υποψία του αθεϊσμού και η υποψία του μηδενισμού παραμένουν ταυτόσημες, και οι διαφωτιστές δεν θέλουν να προκαλούν την πρώτη, γιατί η δεύτερη τους είναι στο έπακρο επιζήμια. Η ομολογία πίστεως στον Θεό, όπως κι αν τον

καταλαβαίνουν, δεν σημαίνει ωστόσο, στις περισσότερες περιπτώσεις, απλή τακτική επιβίωσης σε ένα περιβάλλον, όπου οι άνθρωποι έχουν να κάμουν με την Εκκλησία από τη βάφτιση ίσαμε την ταφή τους, αλλά αποτελεί αντικειμενικό ιδεολογικό αντικατοπτρισμό της πάντα κυρίαρχης και από πολλούς αιώνες κυρωμένης πρόσδεσης των αξιών στον Θεό· τούτη η ομολογία πίστεως δείχνει, με άλλα λόγια, τον αντίκτυπο του πανίσχυρου χριστιανικού παρελθόντος στις ψυχές των διαφωτιστών. Οι διαφωτιστές αναπτύσσουν τη δραστηριότητά τους σε μια μεσοβασιλεία, και το διπλό πρόσωπο της εποχής τους διαμορφώνει και το δικό τους. Τόσο για τακτικούς όσο και για ψυχικούς-ιδεολογικούς λόγους βλέπουν, λοιπόν, τον Θεό ως εγγυητή των κοινωνικών απαραίτητων αξιών. Ακριβώς την καταλληλότητα του Θεού ως «ιερού δεσμού της κοινωνίας» αναλογίζεται ο Voltaire όταν –σε μια όψιμη φάση της εξέλιξής του, στην οποία δεν δεχόταν πια ότι η ύπαρξη Θεού εγγυάται πως «τα πάντα είναι καλά»- τονίζει την αναγκαιότητα να εφευρεθεί ο Θεός, αν δεν υπάρχει· η εφεύρεση αυτή θα χρησίμευε, βέβαια, μόνο στον λαό, όχι στους μορφωμένους που στέκουν «πάνω από τον λαό». Αλλά και μηδενιστές, όπως ο Mettrie, είναι πεπεισμένοι ότι η ανθρωπινή επιθετικότητα χαλιναγωγείται δραστικά μονάχα με τις Θρησκευτικές δεισιδαιμονίες».

Π. Κονδύλη, Ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, τόμος Β΄, Θεμέλιο, 1987, σσ. 16-17

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο του παραθέματος και τις πληροφορίες του σχολικού βιβλίου:

- α) να παρουσιάσετε τη στάση των Διαφωτιστών απέναντι στο Θεό και στην οργανωμένη Θρησκεία.
- β) να εξηγήσετε γιατί η πλειονότητα των Διαφωτιστών εμμένει στην ύπαρξη του Θεού.

4.

ΠΗΓΗ 1

Ανεξιθρησκία

Τι είναι η ανεξιθρησκία; Είναι ίδιο του ανθρώπου. Όλοι μας είμαστε γεμάτοι αδυναμίες και πλάνες· ως παραβλέπουμε ο ένας του άλλου τις μωρίες – αυτός είναι ο πρώτος νόμος της φύσης.

.....
Αυτή η φρικτή διχόνοια, που κρατάει εδώ και τόσους αιώνες, μας διδάσκει με πολύ πειστικό τρόπο ότι έχουμε χρέος αμοιβαίο να παραβλέπουμε ο ένας τα λάθη του άλλου· το μεγαλύτερο κακό της ανθρωπότητας είναι η διχόνοια, κι ένα μόνο βάλασμο υπάρχει: η αμοιβαία ανοχή.

Βολταίρος, Ανεξιθρησκία (λήμμα από το “φιλοσοφικό λεξικό” του)

ΠΗΓΗ 2

Κατ’ αρχήν θα μπορούσαμε να θέσουμε το ζήτημα της Θρησκευτικής αλήθειας ως ένα ζήτημα δημοκρατίας. Θα μπορούσαμε δηλαδή να σκεφθούμε πάνω

στο ζήτημα της δυνατότητας, θεωρητικής και πρακτικής, να εκφράζονται σε μία κοινωνία απόψεις που είναι διαφορετικές από αυτές που υιοθετεί ή φαίνεται να υιοθετεί η κοινωνική ομάδα ή ομάδες που διαχειρίζονται την εξουσία. Ακόμα θα μπορούσαμε να σκεφθούμε πάνω στη δυνατότητα να εκφράζονται απόψεις που μπορεί να είναι ή να θεωρούνται πως είναι ανατρεπτικές ή επαναστατικές. Είναι δυνατόν σε μια θεωρούμενη δημοκρατική και πλουραλιστική κοινωνία να αποκλείονται και να διώκονται ορισμένες απόψεις; Με ποιο δικαίωμα μια ορισμένη Θρησκεία αναγορεύει τη δική της εκδοχή για τον Θεό και το νόημα της ζωής ως τη μόνη αληθινή, τέτοια που να της επιτρέπεται να την επιβάλλει στα μέλη μιας συγκεκριμένης κοινότητας;

.....
Αλλά το ζήτημα της Θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της σκέψης είναι ένα ζήτημα που συνδέεται στενά με τις πολιτικές πρακτικές. Ιστορικά έχει διατυπωθεί ως ένα ζήτημα που αφορά τη σχέση εκκλησίας και κράτους και ως ένα ζήτημα ανεκτικότητας. Αρχικά υποστηρίχθηκε η άποψη της διάκρισης στο πρακτικό επίπεδο της εκκλησίας από το κράτος, καθώς και η άποψη ότι μέσα σε μια κοινωνία στην οποία υπάρχει μία επίσημη εκκλησία και μια αναγνωρισμένη Θρησκεία, θα πρέπει να γίνονται ανεκτές και οι διαφορετικές απόψεις, εκτός από εκείνες που ανοικτά θέτουν το ζήτημα της ανατροπής των Θεμελίων της κοινωνίας.

Από την εισαγωγή του Γ. Πλάγγεση στο έργο: J. LOCKE,
Epistola De Tolerantia (Επιστολή για την Ανεξιθρησκία),
μτφρ. σχολ.: Γ. Πλάγγεσης, εκδ. ΖΗΤΡΟΣ, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 13-14

- Με βάση τα παραθέματα και τις πληροφορίες του βιβλίου σας να εξηγήσετε γιατί η ανεξιθρησκία και η ελευθερία της σκέψης ανήκουν στις προϋποθέσεις της δημοκρατίας.

5.

ΠΗΓΗ

Λοκ, Δοκίμιο για την Ανθρώπινη Νόηση (Βιβλίο II, κεφ. 1)

§ 2. Όλες οι ιδέες (μας) προέρχονται από την αίσθηση ή το διαλογισμό. Υποθέτουμε λοιπόν ότι η ψυχή είναι αυτό που ονομάζουν *tabula rasa* (άγραφος πίνακας), άδεια από οποιοδήποτε χαρακτηριστικό, χωρίς καμιά ιδέα, οποιαδήποτε. Πώς όμως συμβαίνει η ψυχή να δέχεται ιδέες; Με ποιον τρόπο αποκτά αυτόν το θαυμαστό πλούτο ιδεών, που μας παρουσιάζει η πάντα δραστήρια ανθρώπινη φαντασία... με μια σχεδόν ποικιλία; Από που αντλεί η ψυχή όλο αυτό το υλικό, που αποτελεί κατά κάποιο τρόπο την υποδομή όλων των διαλογισμών και των γνώσεων μας; σ' αυτά απαντώ με μια απλή φράση; **από την εμπειρία**: εδώ βρίσκεται το θεμέλιο όλων των γνώσεών μας· από εδώ οι γνώσεις μας παίρνουν την πρώτη αφετηρία τους. Οι παρατηρήσεις που κάνουμε πάνω στα εξωτερικά αντικείμενα ή στις εσωτερικές διεργασίες της ψυχής, τις οποίες αντιλαμβανόμαστε και πάνω στις οποίες διαλογιζόμαστε εμείς οι ίδιοι, αυτές οι παρατηρήσεις προσφέρουν στο πνεύμα μας το υλικό

όλων των σκέψεών μας. Εδώ λοιπόν βρίσκονται στην εμπειρία, οι δυο πηγές από όπου απορρέουν όλες οι ιδέες που έχουμε, όσες βέβαια μπορούμε να έχουμε.

§ 3. Τα αντικείμενα της αίσθησης είναι πηγή ιδεών. Αρχίζουμε με τις αισθήσεις μας· καθώς φτάνουν στις αισθήσεις ερεθίσματα από τα εξωτερικά αντικείμενα, οι αισθήσεις συντελούν, ώστε να μπουν στη ψυχή μας χωριστές και ευδιάκριτες παραστάσεις των πραγμάτων, ανάλογα με τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους αυτά τα αντικείμενα επιδρούν σε μας. Έτσι αποκτούμε τις ιδέες που έχουμε για το λευκό, το κίτρινο, το ζεστό, το κρύο, το σκληρό, το μαλακό, το γλυκό, το πικρό και για καθετί που ονομάζουμε αισθητές ποιότητες. **Οι αισθήσεις μας** λοιπόν συντελούν, ώστε να μπαίνουν όλες αυτές οι ιδέες στην ψυχή μας· με αυτό εννοώ ότι οι αισθήσεις κάνουν, ώστε οι εικόνες των εξωτερικών αντικειμένων να μπαίνουν (να εντυπώνονται) στην ψυχή μας. Αυτή η διαδικασία δημιουργεί εκεί τα παραπάνω είδη των αντιλήψεων. Και, επειδή αυτή η μεγάλη πηγή των περισσότερων ιδεών μας εξαρτάται ολοκληρωτικά από τις αισθήσεις μας (από τα αισθητήρια όργανα) και φθάνει στη νόησή μας δια μέσου των αισθητήρων οργάνων μας, γι' αυτό την ονομάζω **αίσθηση γενικά (sensation)**.

§ 4. Η λειτουργία του νου είναι η άλλη πηγή των ιδεών μας. Η άλλη πηγή, από όπου συμβαίνει η νόησή μας να δέχεται ιδέες, είναι η αντίληψη των εσωτερικών ενεργειών της ψυχής, όταν αυτή στρέφεται προς τις ιδέες (εικόνες) που δέχτηκε διαμέσου των αισθήσεων. Αυτές οι ενέργειες, όταν γίνονται αντικείμενο των διαλογισμών της ψυχής, παράγουν στη νόηση ένα άλλο είδος ιδεών, που δεν μπορούν να προέλθουν από τα εξωτερικά αντικείμενα. Τέτοιες ιδέες - μη προερχόμενες από τις αισθήσεις αλλά ύστερα από εσωτερικές διεργασίες της ψυχής- εκφράζουμε όταν λέμε: αντιλαμβάνομαι (= αναγνωρίζω μια εικόνα τωρινή συνδυάζοντάς την με άλλη όμοια ή αντίστοιχη που θυμάμαι από το παρελθόν), σκέπτομαι, αμφιβάλλω, πιστεύω, διαλογίζομαι, γνωρίζω, θέλω και όλα τα άλλα πράγματα που δηλώνουν ενέργεια της ψυχής..., από τις οποίες η ψυχή πορίζεται νέες ιδέες τόσο ευδιάκριτες όσο και οι εικόνες ου προκαλούν στην ψυχή μας τα εξωτερικά αντικείμενα, όταν συμβεί να ερεθίσουν τις αισθήσεις μας...

Επειδή ονόμασα την πρώτη πηγή των ιδεών μας **αίσθηση**, θα ονομάσω αυτήν εδώ τη δεύτερη πηγή ιδεών **διαλογισμό (διαστοχασμό)**, γιατί απ' αυτή την πηγή η ψυχή δέχεται ιδέες, που η ίδια τις δημιουργεί **διαλογιζόμενη (διαστοχαζόμενη)** πάνω στις δικές της ενέργειες...

§ 5. Όλες οι ιδέες μας λοιπόν προέρχονται είτε από τη μία πηγή είτε από την άλλη (*sensation or reflection, αίσθηση ή διαλογισμό*).

Θέματα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας από τις πηγές, Γ' Λυκείου, Αθήνα, 1988, σ. 24

Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο της πηγής και τις πληροφορίες του βιβλίου σας, προσπαθήστε να απαντήσετε στις ερωτήσεις:

α) Ποια η σημασία της εμπειρίας στη γνωσιοθεωρία του Λοκ;

β) Πώς αντιλαμβάνεστε τη φράση: “Σύμφωνα με τη γνωσιοθεωρία των εμπειριστών φιλοσόφων του Διαφωτισμού, η γνώση στηρίζεται στην εμπειρία και την καθολική κυριαρχία του Λόγου” (σχολικό βιβλίο, σ. 89);

6. Αφού μελετήσετε το κείμενο που ακολουθεί σε συνδυασμό με το παράθεμα (Descartes, Λόγος περί της Μεθόδου 1637) της σελίδας 85 του σχολικού βιβλίου:

«Το 1637 ο Γάλλος Ρενάτος Καρτέσιος δημοσιεύει ένα έργο που αντιπροσωπεύει αληθινή πνευματική επανάσταση και θέτει τις φιλοσοφικές βάσεις της νεωτερικής επιστήμης: **το Λόγο περί της μεθόδου για την ορθή καθοδήγηση του λογισμού και την αναζήτηση της αλήθειας δια μέσου των επιστημών...** Γραμμένο στα γαλλικά, τούτο το έργο εκφράζει τη Θέληση να εξευρεθεί μια καθολική μέθοδος για την αναζήτηση της επιστημονικής αλήθειας. Παραμερίζοντας, για λόγους προφύλαξης, απ’ αυτή την αναζήτηση της αλήθειας οτιδήποτε αφορά την πολιτική και τη Θρησκεία, ο Καρτέσιος θέτει τις βάσεις ενός επιστημονικού πνεύματος που απαρνείται εμφανώς τις κρατούσες αντιλήψεις από την εποχή της Αρχαιότητας: αναζήτηση των ουσιών, των σημασιών και των μαγικών ή ποιοτικών προσεγγίσεων στις επιστήμες. Προβάλλει σε αντιδιαστολή τέσσερις θεμελιώδεις αρχές της «μεθόδου»: τη **μεθοδική αμφιβολία**, που δεν δέχεται ως αληθινό παρά μόνο ό,τι αποδεικνύεται ως τέτοιο και εμφανίζεται τόσο καθαρά και τόσο διακριτά στο πνεύμα ώστε να είναι πλέον αδύνατον να αμφισβητηθεί: την **αναγκαιότητα της ανάλυσης** («να διαιρώ καθένα από τα προβλήματα τα οποία πρόκειται να εξετάσω σε όσο περισσότερα μέρη γίνεται και απαιτείται ώστε να τα επιλύσω καλύτερα»); τον **επαγωγικό συλλογισμό** («να καθοδηγώ με τάξη τις σκέψεις μου από τα πιο απλά και προσιτά στη γνώση αντικείμενα, για να ανέλθω σιγά σιγά, σαν σε βαθμίδες, ως τη γνώση των πιο σύνθετων»); την **αναγκαιότητα μιας συνθετικής θεώρησης του επιστημονικού αντικειμένου** («να κάνω για όλα τόσο πλήρεις καταμετρήσεις και τόσο γενικές επισκοπήσεις ώστε να είμαι βέβαιος ότι δεν παρέλειψα τίποτα»).

S. Berstein – P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, τ. 1, σσ. 362-363

- α) Να προσδιορίσετε τις βασικές της μεθόδου που ακολουθεί ο Καρτέσιος για την αναζήτηση της επιστημονικής αλήθειας.
- β) Να εξηγήσετε γιατί το έργο του Καρτέσιου (Λόγος περί της μεθόδου) θεωρείται ότι έθεσε τις βάσεις της νεωτερικής επιστήμης.

7.

ΠΗΓΗ 1

Από φιλοσοφικής πλευράς τα μεγαλύτερα λεκτικά χτυπήματα εναντίον της αυτο-ασφάλειας του Διαφωτισμού ήταν εκείνα που έδινε ο Hume. Βήμα-βήμα, συστηματικά κατέρριπτε τις απαιτήσεις του και τις αξίες που είχε κτίσει πάνω σε σταθερά θεμέλια. Το έργο του “Enquiry Concerning Human Understanding” (1748) αρχίζει με το επιχείρημα ότι η αντίληψη μας για την αιτιότητα αφήνεται απλά στη συνηθισμένη παρατήρηση της ίδιας ακολουθίας γεγονότων στο χρόνο. Στην καλύτερη περίπτωση ως εκ τούτου δεν μπορεί να είναι τίποτα περισσότερο, από μια μεγάλη πιθανότητα. Δεν μπορούμε ποτέ να ελπίζουμε ότι θα φθάσουμε στη λογική βεβαιότητα του Καρτεσιανού συμπεράσματος. Δεν έχουμε τον τρόπο να γνωρίζουμε «ότι η σύμπτωση στην αιτία, την συνδέει με το αποτέλεσμα. Δεν έχουμε ιδέα γι’ αυτή τη σύνδεση, ούτε ακόμη κάποια συγκεκριμένη αντίληψη για το τι είναι εκείνο που επιθυμούμε να γνωρίσουμε όταν προσπαθούμε να το συλλάβουμε». Για τον Hume όπως και για τον Condillac, η σκέψη είναι απλώς και μόνο η ακούσια σχέση των ιδεών που η περασμένη εμπειρία μας τις έχει συνδέσει μεταξύ τους. «Όλες αυτές οι λειτουργίες είναι ένα δείγμα φυσικών ενστίκτων που καμιά αιτία, πορεία σκέψης και κατανόηση δεν μπορεί να τις δημιουργήσει ή να τις εμποδίσει». Σ’ αυτό το σημείο συνεχίζει πολύ λογικά, «θα επιτρεπόταν σε μας να σταματήσουμε τις φιλοσοφικές μας έρευνες».

N. Hampson, Ο Διαφωτισμός, σσ. 138-139

ΠΗΓΗ 2

«Έτσι λοιπόν είναι εύκολο να δείξουμε ότι υπάρχουν πραγματικά τέτοιες αναγκαίες και αυστηρότατα καθολικές και συνεπώς a priori κρίσεις στην ανθρώπινη γνώση. Αν θέλει κανένας ένα παράδειγμα από τις επιστήμες, τότε αρκεί να στρέψει το βλέμμα του προς όλες τις προτάσεις των μαθηματικών· αν θέλει πάλι να βρει ένα άλλο, παρμένο από την πιο κοινή χρήση της νοήσεως, τότε μπορεί να χρησιμοποιήσει την πρόταση: Κάθε μεταβολή πρέπει να έχει την αιτία της· εδώ μάλιστα η ίδια η έννοια της αιτίας περιέχει τόσο έκδηλα την έννοια ενός αναγκαίου δεσμού με ένα αποτέλεσμα (αιτιατό) και μιας αυστηρής καθολικότητας του κανόνα, ώστε η έννοια αυτή θα πήγαινε ολότελα χαμένη, αν ήθελε να την παραγάγει κανένας, όπως ο Hume, από μια συχνή σύζευξη εκείνου που συμβαίνει με εκείνο που προηγείται χρονικά και από μια σχετική συνήθεια (άρα καθαρά υποκειμενική αναγκαιότητα) να συνδέουμε έτσι τις παραστάσεις μας. Εξάλλου θα μπορούσε κανένας, και χωρίς ακόμη να χρειάζεται τέτοια παραδείγματα για να αποδείξει την πραγματική ύπαρξη καθαρών θεμελιωδών αρχών a priori στη γνώση μας, να δείξει πόσο αυτός είναι τόσο απαραίτητες προϋποθέσεις για τη δυνατότητα της εμπειρίας της ίδιας, άρα να εκθέσει την αναγκαιότητά τους. Γιατί από που θα αντλούσε η εμπειρία η ίδια τη βεβαιότητά της, αν όλοι οι κανόνες που σύμφωνα με αυτούς χωρεί, δεν ήταν ποτέ τίποτα άλλο από εμπειρικοί, άρα τυχαίοι; Για το λόγο

αυτό θα ήταν δύσκολο να τους προσδώσει κανένας το κύρος θεμελιωδών αρχών...».

Imm. Kant, *Κριτική του καθαρού λόγου*, μτφρ. Α. Γιανναρά, Αθήνα 1977, σ. 76

Λαμβάνοντας υπόψη σας το περιεχόμενο των πηγών και τις πληροφορίες του σχολικού βιβλίου:

- α) να παρουσιάσετε τις απόψεις του Χιούμ (Hume) για τις αιτιακές σχέσεις.
- β) να εκθέσετε τα επιχειρήματα που αντιτάσσει ο Καντ στην κριτική του Χιουμ κατά της αρχής της αιτιότητας.

Ερωτήσεις σύντομης απάντησης

1. Να παρουσιάσετε (συνοπτικά) τις επιδράσεις της οικονομικής ανάπτυξης στο χώρο των ιδεών κατά το 18^ο αιώνα.
2. Να προσδιορίσετε:
 - α) την κοινωνική θέση των διανοουμένων του Διαφωτισμού
 - β) το ρόλο τους στη διακίνηση των ιδεών του 18^{ου} αιώνα
 - γ) τη σχέση τους με τα λαϊκά στρώματα της εποχής τους
3. Να αναφέρετε τους κοινωνικούς και πολιτικούς παράγοντες που προκάλεσαν τη διατύπωση και την πραγμάτωση του αιτήματος της ανεξίθρησκιας στην εποχή του Διαφωτισμού.
4. α) Ποιοι λόγοι υπαγόρευαν στους μονάρχες της Δύσης του 18ου αιώνα την εφαρμογή ανεξίθρησκης πολιτικής; (να αιτιολογήσετε την απάντησή σας αναφέροντας συγκεκριμένο παράδειγμα μονάρχη δυτικοευρωπαϊκού κράτους).
β) Ποια πολιτικά κείμενα διασφάλισαν την εφαρμογή στην πράξη του αιτήματος της ανεξαρτησίας της Θρησκευτικής συνείδησης στη Δύση του 18ου αιώνα;
5. α) Να προσδιορίσετε το εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου «Φυσική Φιλοσοφία» στον 18ο αιώνα.
β) Ποιες ήταν οι σχέσεις μεταξύ «Φυσικής Φιλοσοφίας» και Θεολογίας;
6. Να τεκμηριώσετε με επιχειρήματα τη φράση: *“Το έργο το οποίο επισημοποίησε τη ρήξη της «Φυσικής Φιλοσοφίας» με τη Θεολογία ήταν οι «Αρχές» (Principia) του Νεύτωνα”* (σχολικό βιβλίο, σ. 87).

7. Ποιοι παράγοντες συνέβαλαν στη διάδοση των επιστημονικών ιδεών του Διαφωτισμού;
8. α) Να προσδιορίσετε το περιεχόμενο των όρων «πολιτισμός» - «κουλτούρα» όπως διαμορφώθηκε στην Ευρώπη του 18ου αιώνα.
β) Πώς εξηγούνται οι διαφορές που σημειώνονται στην χρήση των δύο λέξεων στη Γαλλία και στη Γερμανία;

Ερωτήσεις αντικειμενικού τύπου

Συνδυασμός ερωτήσεων πολλαπλής επιλογής και σύντομης απάντησης

1. **A.** Να βάλετε σε κύκλο το γράμμα που αντιστοιχεί στη σωστή απάντηση.
Το κεντρικό θέμα στις σχέσεις Διαφωτισμού και Θρησκείας είναι:
α) η ενίσχυση του κύρους της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας.
β) η επιβολή θρησκευτικής ομοιομορφίας στα ευρωπαϊκά κράτη.
γ) η ανάδειξη της έννοιας της ανεξιθρησκίας.
δ) ο στιγματισμός όσων διαφοροποιούνταν από τις θέσεις του Λουθήρου.
- B.** Να τεκμηριώσετε την απάντηση που χαρακτηρίσατε σωστή.
2. **A.** Να βάλετε σε κύκλο το γράμμα που αντιστοιχεί στη σωστή απάντηση.
Ο Τζων Λοκ (J. Locke), ο κυριότερος αντιπρόσωπος των εμπειρικών φιλοσόφων του Διαφωτισμού:
α) υποστήριζε ότι κύρια πηγή γνώσης αποτελεί η φαντασία και το συναίσθημα.
β) θεωρούσε ότι η γνώση μπορεί να αποκτηθεί μόνο με τη συνεργασία εμπειρίας και λόγου.
γ) διατεινόταν ότι η γνώση προέρχεται από τις αισθήσεις και μόνο.
δ) δεχόταν ότι ο νους μπορεί να αποκτήσει γνώση αδιαφορώντας για την εμπειρία.
- B.** Να τεκμηριώσετε την απάντηση που χαρακτηρίσατε σωστή.
3. **A.** Να βάλετε σε κύκλο το γράμμα που αντιστοιχεί στη σωστή απάντηση.
Στη διάρκεια του 17ου αιώνα επέβαλε την παρουσία της στον ευρωπαϊκό πολιτισμικό χώρο:
α) η Αγγλία.
β) η Γερμανία.
γ) η Ιταλία.
δ) η Γαλλία.
- B.** Να τεκμηριώσετε την απάντηση που χαρακτηρίσατε σωστή.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Ο Διαφωτισμός σαν τρόπος ζωής

Οποιαδήποτε απόπειρα για να εκτιμηθεί η διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού πρέπει συνεπώς να ξεκινήσει με την αναγνώριση ότι ακόμη και οι άριστα πληροφορημένοι αναγνώστες, που είχαν επενδύσει πολλά σε ακριβά απαγορευμένα βιβλία, είχαν μια κάπως περιορισμένη γνωριμία με ό,τι είχε εκδοθεί και *a fortiori* με έργα που κυκλοφορούσαν σε χειρόγραφο μέσα σ' έναν περιορισμένο κύκλο. Συνολικά, παρά τις εξαιρέσεις, όπως το “*De l' esprit*” του *Helvétius* που πέτυχε μια αξιοσημείωτη φήμη, στα περισσότερα ριζοσπαστικά έργα πήρε πιο πολύ χρόνο για να φθάσουν σε ένα νέο κοινό.

Ακόμα και αν περιορίσουμε την έρευνά μας στα βιβλία που γνώρισαν μεγάλη κυκλοφορία, το πρόβλημα του πόσο οι ιδέες των συγγραφέων διαδόθηκαν στην Ευρώπη δεν είναι απλό. Βοηθάει, ίσως, να σκεφθούμε με τους όρους των επιδράσεων που ακτινοβολούσαν έξω από το τρίγωνο Παρίσι - Λονδίνο - Άμστερνταμ, και γίνονταν πιο αδύνατες ανάλογα με την απόσταση από το σημείο της προέλευσής τους. Η γεωγραφική εξάπλωση αυτού του είδους πρέπει επίσης να συμπληρωθεί με μια μελέτη της κοινωνικής εξάπλωσης: σ' όλες τις χώρες μερικά τμήματα της κοινωνίας ήταν πιο δεκτικά από άλλα.

Η γεωγραφική εξάπλωση του Διαφωτισμού μπορεί ως ένα σημείο να υπολογιστεί απ' αυτό το πλάνο της κοινωνικής του διάδοσης. Μπορεί κανείς να γνωρίζει ένα γενικό περίγραμμα μέσα στα όρια των περισσότερων κρατών. Η Αυλή θα έπρεπε φυσιολογικά να είναι το κέντρο της γαλλικής γεύσης, των τρόπων και ιδεών, κάποιες από τις τάσεις της θα γινόντουσαν αντικείμενο μίμησης από εκείνους που αποτελούσαν τον περίγυρο και τους ανώτερους υπηρέτες της αριστοκρατίας. Στις επαρχίες, οι πόλεις που ήταν κέντρα λαϊκής ή εκκλησιαστικής διοίκησης ή έδρες σπουδαίων δικαστηρίων συνένωναν εντός των τειχών τους αξιοσημείωτο αριθμό μορφωμένων κληρικών και λαϊκών που σιγά-σιγά έτειναν να αντιγράφουν τα σαλόνια της πρωτεύουσας και να ιδρύουν τοπικά κέντρα για την ανταλλαγή των ιδεών. Τα πιο σημαντικά από αυτά τα κέντρα ήταν οι Ακαδημίες που βρίσκονταν σε πολλές επαρχιακές πόλεις της Γαλλίας κατά τη διάρκεια του αιώνα. Σε άλλα μέρη φαίνεται ότι περιορίζονταν στις μεγάλες πόλεις, αλλά υπήρχαν αρκετές στις γαλλικές επαρχίες από το 1750 και διπλασιάστηκαν είκοσι χρόνια αργότερα.

Μεγάλα λιμάνια όπως το Λίβερπουλ, το Αμβούργο, το Μπορντώ, και η Μασσαλία ήταν επίσης κέντρα πολιτιστικής και πνευματικής δραστηριότητας.

Οι πόλεις που βρίσκονταν στο εσωτερικό και δεν είχαν τον πλούτο των λιμανιών και το μορφωμένο κοινό που προερχόταν από τα δικαστήρια ή τον

κλήρο έβρισκαν δύσκολο να στηρίξουν την οποιαδήποτε ενιαία πολιτιστική δραστηριότητα, αν και ο κόσμος μπορούσε να αγοράσει βιβλία, να είναι συνδρομητής σε χρήσιμα περιοδικά και να έχει λίγο-πολύ επαφή με την πνευματική ζωή της πρωτεύουσας. Στις μικρές εμπορικές πόλεις και στα χωριά η κυκλοφορία των νέων ιδεών ίσως εξαρτιόταν κυρίως από τα ενδιαφέροντα του άρχοντα και του εφημέριου. Ακόμη και σ' αυτό το επίπεδο ίσως να υπήρξε περισσότερη ατομική δραστηριότητα απ' ό,τι μπορούσε κανείς να υποθέσει: από τα 40 αντίτυπα της Εγκυκλοπαίδειας που είναι γνωστό ότι υπήρχαν στο Πέριγκορ, τα είκοσι τέσσερα ανήκαν σε ενοριακούς εφημέριους.

Ο Διαφωτισμός ήταν μια διανοητική στάση μάλλον παρά μια πορεία στην επιστήμη και τη φιλοσοφία. Ελάχιστοι ακολούθησαν με λεπτομέρειες την πνευματική συζήτηση που κατευθύνθηκε από μια χούφτα ανθρώπων στο Λονδίνο και πιο ειδικά στο Παρίσι, και ακόμα λιγότεροι δέχθηκαν όλα τα συμπεράσματα των ριζοσπαστικότερων διανοουμένων. Αλλά παρά τις τοπικές διαφορές και τις ατομικές αντιλογίες, οι νέες αξίες διαδίδονταν αργά στους μορφωμένους της Ευρώπης.

N. Hampson, Ο Διαφωτισμός, σσ. 150, 164-165, 169-170

ΠΗΓΗ 2

Η ακτινοβολία του γαλλικού προτύπου κάνει το Παρίσι την πνευματική πρωτεύουσα της Ευρώπης. Το βουλευτήριο που οδηγεί από την Πύλη Σαιν-Αντουάν στην Πύλη Σαιν-Μαρτέν γίνεται το σταυροδρόμι της κοσμικότητας και της διασκέδασης της υψηλής κοινωνίας. Η πολιτική συζητιέται στις λέσχες, τα καφέ και κυρίως τα σαλόνια όπου διαμορφώνονται και διαδίδονται νέες ιδέες γεννημένες από το φιλοσοφικό πνεύμα. Εκείνα της μαρκησίας ντε Λαμπέρ, της κυρίας ντυ Τανσέν ή της κυρίας ντυ Ντεφάν προσελκύουν συγγραφείς, φιλοσόφους, χρηματιστές, αξιωματούχους ή μεγάλους άρχοντες οι οποίοι ανασυνθέτουν τον κόσμο και προκαλούν το θαυμασμό των ξένων που επισκέπτονται την πρωτεύουσα. Το πιο φημισμένο είναι το σαλόνι της κυρίας Ζωφρέν, στο οποίο δεν απαξιούν να προσέλθουν ούτε οι εστεμμένες κεφαλές της Ευρώπης, τόσο έχει εδραιωθεί σταθερά η φήμη του ως κέντρου της υψηλής διάνοησης. Η επαρχία και το εξωτερικό προσπαθούν λοιπόν να μιμηθούν αυτή την παρισινή ζωή πολλαπλασιάζοντας τις ακαδημίες και τα αναγνωστήρια που επιτρέπουν στην ελίτ να συμβουλευείται βιβλία και εφημερίδες, να συζητεί τα προβλήματα της εποχής και να ανοίγεται στον κόσμο μέσω διαγωνισμών ή παιχνιδιών.

S. Berstein – P. Milza, Ιστορία της Ευρώπης, τ. 1, σ. 467-468

Με αφετηρία τα παραθέματα, να συζητήσετε στην τάξη για τους παράγοντες που επηρέασαν την κοινωνική διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ

Η “Εγκυκλοπαίδεια”

Καθώς ο 18ος αιώνας έβλεπε τη γνώση σαν ένα σύνολο μάλλον παρά σαν μια συλλογή από ξεχωριστά είδη, είναι ίσως καλό να αναφερθούμε στη μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια που συχνά θεωρείται ότι τυποποιεί τη στάση του Διαφωτισμού. Ο Diderot, με τη βοήθεια αρχικά του d' Alembert, αφιέρωσε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στην παραγωγή αυτής της πελώριας επιτομής γνώσεων, που συμπεριελάμβανε δεκαεπτά τόμους με κείμενα και επτά με πίνακες. Τα αντικείμενα του Diderot ήταν πολλαπλά. Στο πρώτο μέρος της η Εγκυκλοπαίδεια είχε σκοπό να προσφέρει υπηρεσίες σαν μια αποθήκη τεχνολογικών πληροφοριών που θα μπορούσαν έτσι να διατηρηθούν, να διαδοθούν και να χρησιμεύσουν σαν βάση για την παραπέρα εξέλιξη. Καθώς ο Διαφωτισμός ήταν μια προσπάθεια να υποκατασταθεί με την εμπειρική γνώση η παραδοσιακή πρακτική και πίστη, οτιδήποτε ήταν «επιστημονικό» και βοηθούσε το άτομο να καταλάβει, ανταποκρινόταν στο σκοπό του. Η απλή διάδοση πληροφοριών που ήταν ακριβείς και σύγχρονες αποτελούσε σημαντική βαθμίδα στον αγώνα της γνώσης ενάντια στην αμάθεια. Και φυσικά ήταν και περισσότερο από αυτό. Η Εγκυκλοπαίδεια ήταν επίσης μια ανθολογία με «φωτισμένες» γνώμες πάνω στην πολιτική, τη φιλοσοφία και τη θρησκεία, έστω και αν χρειάστηκε να αλλάξουν πρόσωπο οι συντάκτες τους προκειμένου να κλείσουν τα μάτια των κάπως αργόστροφων λογοκριτών. Ο αυστηρά περιορισμένος αριθμός συντακτών διασφάλιζε ότι δεν θα εκφραζόταν οποιαδήποτε αιρετική άποψη και υπήρχε επαρκής ομοφωνία όσον αφορά τον ορθολογιστικό και εμπειρικό τρόπο προσέγγισης προκειμένου να εξασφαλισθεί κάποιος βαθμός ταυτότητας όσον αφορά τους προς υλοποίηση στόχους. Όλη η δουλειά ήταν λογικά τυπική, ανάλογη με το γενικό ρεύμα των αντιλήψεων που προβάλλονταν μέσα από το όνομα του Διαφωτισμού. Ήταν επίσης το προϊόν μιας εποχής και κερδοφόρα απόπειρα στην έκδοση. Τα 4000 αντίτυπα της Εγκυκλοπαίδειας ήταν ευρέως διαδεδομένα σε ολόκληρη τη Γαλλία, αν και η αρχική τιμή συνδρομής των 28 λιβρών (περίπου 14 λιρών) περιόρισε την κυκλοφορία της ακόμα και ανάμεσα στους εμπόρους.

N. Hampson, Ο Διαφωτισμός, σσ. 101-102

Με αφετηρία το παράθεμα να συζητήσετε στην τάξη για την Εγκυκλοπαίδεια και τη συμβολή της στη διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Οι αντιλήψεις των Διαφωτιστών σχετικά με την πρόοδο του ανθρωπίνου γένους
«... οι άνθρωποι του Διαφωτισμού στην ουσία ομόφωνα δυσφημούσαν τον Μεσαίωνα. Ολόκληρη η περίοδος από την κατάρρευση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στη δύση μέχρι το 16^ο αιώνα έτεινε να αποπεμφθεί σαν περίοδος φτώχειας, καταπίεσης, άγνοιας και σκοταδισμού, «αιώνες αδράνειας των μοναχών, όταν όλος ο κόσμος φαίνεται ότι έχει αποκοιμηθεί», όπως το θέτει ο Fielding.

Ο Condorcet επρόκειτο να εξηγήσει στο έργο του «*Esquisse d'un tableau historique de progres de l'esprit humain*» (1794) πως η πρόοδος της τεχνολογίας, με τη μορφή της πυρίτιδας και της τυπογραφίας, είχε βάλει ένα τέλος στους αιώνες της βαρονικής καταπίεσης και της εκκλησιαστικής προκατάληψης και έδινε τόπο στη γέννηση του μοντέρνου κόσμου, που για τους περισσότερους Γάλλους άρχιζε με τον Ερρίκο τον IV (1589-1610). Οι γνώμες πάνω στο πώς έπρεπε κανείς να θεωρήσει το πρόσφατο μέλλον διέφεραν.

Όταν ήλθε η στιγμή να μελετήσουν το μέλλον, οι Γάλλοι συγγραφείς τουλάχιστον ήταν παράξενα απαισιόδοξοι. Έως και το τελευταίο τέταρτο του αιώνα δεν υπήρχε πολλή εμπιστοσύνη στην πρόοδο σ' οποιοδήποτε επίπεδο. Οι κυκλικές θεωρίες της ιστορίας ήταν κοινές και αφού η τρέχουσα εποχή εθεωρείτο σαν ένα σημείο που μεσουρανούσε, πολλοί είχαν τη τάση να νομίζουν ότι ο δρόμος προς τα εμπρός θα ήταν επίσης δρόμος προς τα κάτω.

Ωστόσο, αβέβαιοι για το μέλλον της ανθρωπότητας, οι μορφωμένοι δεν είχαν καμία αμφιβολία ότι οι ίδιοι ζούσαν μέσα σ' ό,τι είχαν περιγράψει σαν *siècle de lumières*, an *Aufklärung* ή εποχή του Διαφωτισμού. Δεν τους φαινόταν αναίτιο το γεγονός ότι η ανθρωπότητα απελευθερωνόταν επιτέλους, εμφανώς από τις προκαταλήψεις και δεισιδαιμονίες της που είχαν προξενήσει μια τέτοια τυφλή σκληρότητα στο παρελθόν».

N. Hampson, Ο Διαφωτισμός, σσ. 172-174

ΠΗΓΗ 2

Υπήρχε μια εκπληκτική ομοφωνία, για μια εποχή που γενικά θεωρείται εποχή «λογικής», ότι η νόηση ήταν ένα αμβλύ και λαθεμένο όργανο για την εξερεύνηση της ανθρωπίνης εμπειρίας και ένας κακόπιστος οδηγός στη λύση των ηθικών προβλημάτων. Αυτή η στάση προσδιορίστηκε καθαρά από τον Marivaux στη νουβέλα του «*La Vie de Marianne*» (1736-41).

.....
Οι αμφιβολίες του *Marivaux* ως προς την παντογνωσία της λογικής επρόκειτο να ληφθούν υπόψη με τον ένα ή τον άλλο τρόπο από τους συγγραφείς διαφορετικών σχολών. Η *Marianne* από μόνη της έδωσε τον τόνο: «Σε ό,τι με αφορά, πιστεύω ότι μόνο το συναίσθημα μπορεί να μας δώσει υπεύθυνες πληροφορίες για τους εαυτούς μας και ότι δεν πρέπει να έχουμε τόσο μεγάλη εμπιστοσύνη σε ό,τι ο νους μας διαστρεβλώνει διευκολύνοντάς τους, γιατί φαίνονται μεγάλοι ονειροπόλοι».

Αυτή η τάση έγινε το θέμα για πολλές ηθικολογίες. Ο *Diderot* ισχυριζόταν: «είναι λάθος να καταλογίζουμε τα εγκλήματα των ανθρώπων στα πάθη τους: το λάθος βρίσκεται στις εσφαλμένες τους κρίσεις. Τα πάθη πάντοτε μας εμπνέουν σωστά γιατί μας εμπνέουν μόνο την επιθυμία για ευτυχία. Το πνεύμα μάς αποπλανά και μας αναγκάζει να παίρνουμε λαθεμένους δρόμους». Ο χριστιανός *Burke* συμφώνησε: «οι άνθρωποι συχνά δρουν με αφετηρία τα συναισθήματά τους και μετά αυτοί οι ίδιοι με δυσκολία λογικεύονται στο όνομα κάποιων αρχών». Ο *Parson Sterne* εφάρμοσε την ίδια κρίση για τον εαυτό του. «Μπορώ με ασφάλεια να πω για τον εαυτό μου ότι δεν ήμουν ποτέ ικανός να υπερνικήσω ούτε ένα κακό αίσθημα στην καρδιά μου τόσο αποφασιστικά όσο κτυπώντας με κάποιο ευγενικό αίσθημα όσο πιο γρήγορα μπορούσα ώστε να το πολεμώ πάνω στο δικό του έδαφος». Ο Γάλλος ηθικολόγος *Chamfort*, προς το τέλος του αιώνα, εξέφρασε την παρόμοια άποψή του με τους ψευδοανθρωπολογικούς όρους που είχε εκλαϊκώσει ο *Rousseau*. «Στην παρούσα κατάσταση της κοινωνίας, ο άνθρωπος μου φαίνεται πως είναι περισσότερο διεφθαρμένος εξαιτίας του νου και όχι εξαιτίας των παθών του. Τα πάθη του (εννοώ εκείνα που ανήκουν στον πρωτόγονο άνθρωπο) έχουν διατηρηθεί μέσα στην κοινωνική τάξη όσο παραμένουν ακόμα κομμάτια της φύσης».

.....
Ο *Kant* συχνά θεωρείται ως ο φιλόσοφος που συγκέντρωσε τα επιτεύγματα του Διαφωτισμού, καθόρισε τα όρια της εμπειρικής γνώσης και έβαλε τα θεμέλια για την καθαρή λογική και για τις περιοχές της ηθικής πέρα από τις απλές εμφανίσεις του κόσμου των φαινομένων.

.....
Ίσως είχε στο νου του τον *Rousseau* όταν έγραφε σ' ένα από τα πρώτα του δοκίμια του 1764, «στην εποχή μας είναι η πρώτη φορά που οι άνθρωποι έχουν αρχίσει να βλέπουν ότι, ενώ η δύναμη που αποκαλύπτει την αλήθεια είναι η γνώση, εκείνη ου αντιλαμβάνεται το καλό είναι το αίσθημα και αυτά τα δύο δεν πρέπει να συγχέονται μεταξύ τους».

N. Hampson, ο *Διαφωτισμός*, σσ. 221, 222, 223, 226, 227.

- Με αφετηρία τα παραπάνω κείμενα και τις σχετικές πληροφορίες του σχολικού βιβλίου, να συζητήσετε για τις αντιλήψεις των Διαφωτιστών σχετικά με την πρόοδο του ανθρωπίνου γένους (ιδέα της διαρκούς

προόδου της ανθρωπότητας μέσα από τον Ορθό λόγο και ο αντίλογός της).

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

ΕΙΚΟΝΑ 1

Μπρέγκελ, *Ο χορός των χωρικών*, 1565-1566, Βιέννη, Μουσείο Ιστορίας της Τέχνης (σχολικό βιβλίο, σ. 82)

ΠΗΓΗ 2

ΕΙΚΟΝΑ 2

Ο ευγενείς διασκεδάζουν.

Σκηνή από επίσημο δείπνο, χαρακτηριστικό δείγμα της κουλτούρας των καλών τρόπων (σχολικό βιβλίο, σ. 92)

ΠΗΓΗ 3

Παράθεμα: «Οι αυλικόι τρόποι» (σσ. 91-92 του σχολικού βιβλίου)

ΠΗΓΗ 4

Σε κάθε κοινωνικό στρώμα ο τομέας της συμπεριφοράς, ο οποίος είναι ο ζωτικότερος για τα μέλη του ανάλογα με τη λειτουργία τους διαμορφώνεται προσεκτικότερα και εντονότερα με βάση ορισμένο πρότυπο. Η ακρίβεια με την οποία τα μέλη της αυλικής κοινωνίας διαμορφώνουν κάθε κίνηση του χεριού στη διάρκεια του φαγητού, κάθε πράξη που εγγίζει την εθιμοτυπία ή ακόμα και τον τρόπο της ομιλίας τους, αντιστοιχεί στη σημασία που έχουν για τον αυλικό όλες αυτές οι δραστηριότητες τόσο ως μέσο διάκρισης από τους κάτω, όσο και ως εργαλεία στον ανταγωνισμό με στόχο την εύνοια του βασιλιά. Η καλαισθητή διευθέτηση του σπιτιού ή του κήπου, η –ανάλογα με τη μόδα- περισσότερο επιδεικτική ή περισσότερο οικεία διακόσμηση των δωματίων, η πνευματώδης διεξαγωγή μιας συζήτησης ή ακόμα και μιας ερωτικής υπόθεσης –όλα αυτά στην αυλική φάση δεν συνιστούν μόνον ευχάριστες ιδιωτικές τέρψεις μεμονωμένων ανθρώπων, αλλά ζωτικές επιταγές της κοινωνικής τους θέσης. Συγκαταλέγονται στις προϋποθέσεις για την απόκτηση του σεβασμού των άλλων, της κοινωνικής επιτυχία στην αστική κοινωνία.

Στο 19ο αιώνα, καθώς στη λειτουργία του ανωτέρου στρώματος ανέρχονται αστικά στρώματα που ασκούν ορισμένο επάγγελμα, όλα αυτά παύουν να είναι στο επίκεντρο των μορφοποιητικών τάσεων της κοινωνίας. Η απόκτηση χρημάτων και το επάγγελμα συνιστούν τώρα τα πρωταρχικά πεδία ανάπτυξης των κοινωνικών καταναγκασμών, οι οποίοι διαμορφώνουν τα άτομα σύμφωνα με ορισμένα πρότυπα· και τα πλείστα από όσα δικαιώνουν την υπόσταση των μελών της αυλικής κοινωνίας και γι' αυτό είχαν υποβληθεί σε ιδιαίτερα εντατική επεξεργασία, πέρασαν τώρα ως επί το πλείστον σε μία σφαίρα, η οποία έμμεσα μόνον και δευτερευόντως ορίζει την κοινωνική θέση των ατόμων. Οι τύποι της κοινωνικότητας, η διακόσμηση ενός σπιτιού, η εθιμοτυπία κατά τις επισκέψεις ή η τελετουργία του φαγητού περνούν στη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής. Διατηρούν πιο έντονα τη λειτουργία τους ως θεμέλιο της κοινωνικής υπόστασης στην κοινωνία εκείνη, όπου παρά την άνοδο αστικών στοιχείων, τα αριστοκρατικά μορφώματα επιβίωσαν περισσότερο και με μεγαλύτερη ζωντάνια: στην Αγγλία.

.....
Ό,τι διαμορφώθηκε αρχικά με τη μορφή της «κοινωνικής κοσμιότητας» (“civilité”), διατηρήθηκε και μεταφέρθηκε (τροποποιημένο ανάλογα με την ιδιαίτερη θέση των φορέων του) σε ό,τι ονομάστηκε «πολιτισμός» ή, ακριβέστερα, «πολιτισμένη συμπεριφορά».

N. Ελιάς, Η εξέλιξη του πολιτισμού, τ. 2, Νεφέλη, Αθήνα 1997, σσ. 342, 343, 345.

- Αφού παρατηρήσετε τις εικόνες και μελετήσετε προσεκτικά τα παραθέματα, να σχολιάσετε τη φράση του σχολικού βιβλίου (σ. 93): «Η διάκριση σε ό,τι αφορά τη συμπεριφορά υπογράμμισε την κοινωνική διαστρωμάτωση».

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

Γαλλική Ευρώπη και Εθνικές Αντιδράσεις

Η αδιαφιλονίκητη ηθική και πνευματική υπεροχή της Γαλλίας διαρκεί ως το 1760. Προέρχεται αναμφίβολα από το γόητρο που διέθετε η γαλλική ισχύς σ' ολόκληρη την Ευρώπη από την εποχή του Λουδοβίκου ΙΔ'. Οι πολυάριθμοι άλλοι μετανάστες που πήγαιναν να εγκατασταθούν στην Ευρώπη, είτε ως αποτέλεσμα της δημογραφικής πίεσης στη Γαλλία είτε λόγω των θρησκευτικών διώξεων, συντελούσαν στη διάδοση αυτής της προτίμησης για τα γαλλικά πράγματα και αυτής της γνωριμίας με τη Γαλλία.

Η υπεροχή οφείλεται επίσης στη γενικευμένη χρήση της γαλλικής γλώσσας από τις καλλιεργημένες τάξεις της Ευρώπης. Η Μαρία Θηρεσία της Αυστρίας, ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος Β' της Πρωσίας και η αυτοκράτειρα Αικατερίνη Β' η Μεγάλη της Ρωσίας μιλούσαν άπταιστα τα γαλλικά και τα χρησιμοποιούν τόσο στις επίσημες πράξεις και τη διπλωματική αλληλογραφία τους όσο και στις προσωπικές επιστολές τους. Ο βασιλιάς της Πρωσίας διατάζει να συντάσσονται στα γαλλικά τα υπομνήματα της Ακαδημίας του Βερολίνου: «Οι ακαδημίες, για να είναι χρήσιμες, πρέπει να κοινοποιούν τις ανακαλύψεις τους στην οικουμενική γλώσσα, και αυτή η γλώσσα είναι τα γαλλικά». Το 1767 ο Βολταίρος υπογράμμισε ότι «η γλώσσα μας μιλιέται στη Βιέννη, το Βερολίνο, τη Στοκχόλμη, την Κοπεγχάγη, τη Μόσχα. Είναι η γλώσσα της Ευρώπης». Τα λογοτεχνικά έργα πρέπει να μεταφράζονται στα γαλλικά ώστε να διαβάζονται στις διάφορες χώρες της Ευρώπης.

Η υπεροχή οφείλεται ακόμη στην παγκόσμια αναγνωρισμένη αξία των Γάλλων συγγραφέων του 17ου αιώνα. Δεν περιορίζεται όμως στη λογοτεχνία και τη γαλλική γλώσσα. Η Ευρώπη ακολουθεί επίσης τη γαλλική σχολή σ' ό,τι αφορά την αρχιτεκτονική, τη ζωγραφική, τη γλυπτική ή τη μουσική.

Στο εξής τούτη η υπεροχή είναι πλήρως αποδεκτή. Πρεσβευτής στο Παρίσι, ο Ναπολιτάνος μαρκήσιος Καρατσιόλο γράφει: «Παρίσι, πρότυπο των ξένων κρατών, ή η γαλλική Ευρώπη» (1776), ενώ η Ακαδημία του Βερολίνου προτείνει ως θέμα διαγωνισμού τη διερεύνηση των λόγων στους οποίους οφείλεται η οικουμενικότητα της γαλλικής γλώσσας και στεφανώνει τον συγγραφέα Ριβαρόλ του οποίου ο λόγος περιλαμβάνει φράσεις όπως η ακόλουθη: «Φαίνεται να έχει έρθει η εποχή που θα λέμε «ο γαλλικός κόσμος», όπως άλλοτε «ο ρωμαϊκός κόσμος».

S. Berstein – P. Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, τ. 1, σ. 467

ΠΗΓΗ 2

Η Γαλλία στο τέλος του 18ου αιώνα

(Από το βιβλίο *Νεωτερική Γεωγραφία των Γρ. Κωσταντά – Δανιήλ Φιλίππιδη, 1791*)
«Οι Φραντζέζοι είναι από τα πρώτα πολιτισμένα έθνη της Ευρώπης, είναι ευγενικοί, φιλοπροσήγοροι, φιλομαθείς, φιλότιμοι, θερμοί, σπλαχνικοί, εύκολοι εις λογισμούς ανθρωπίνους, φιλήδονοι, φιλοθεάμονες, ελαφροί, και αυτό η ελαφρότης λέγω, τους είναι παλαιό· κούφοι Κέλτοι και Σύροι και Καρχηδόνιοι λέγει ένας παλαιός λόγος· ωστόσο από το ελαφροί και το βαρείς είναι πολλά καλύτερο· διατί οι ελαφροί είναι σπλαχνικότεροι, και τι το όφελος αν οι βαρείς είναι σκεπτικότεροι και τυραννικοί· οι ελαφροί είναι φίλοι, και οι βαρείς τύραννοι της ανθρωπότητας· βαρείς ήταν οι παλαιοί Λακεδαιμόνιοι και Ρωμάνοι, βαρείς είναι τώρα οι Εγγλέζοι, τύραννοι της ανθρωπότητας και οι τρεις. Οι Φραντζέζοι αγαπούν περισσότερο εκείνα όπου δίνουν κρότο, εκείνα που φαντάζουν, εκείνα όπου ξιπάζουν, και ευδοκιμούν εις αυτά· αι επιθυμίας τους, τα έθιμά τους, αι γνώσεις τους, η γλώσσα τους, όλα έγιναν κοινά· παντού σχεδόν αγαπούν και φιλοτιμούνται να τρώγουν, να πίνουν, να περιπατούν, να συναναστρέφονται, να φορούν, να μιλούν Φραντζέζικα».

Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη, Γ΄ Γυμνασίου, 1998, σ. 80

ΠΗΓΗ 3

Το κοσμοπολιτικό πνεύμα και η πνευματική υπεροχή της Γαλλίας επίσης προσκρούουν σε εθνικιστικές αντιδράσεις που εκδηλώνονται κατά πρώτο λόγο στο πεδίο της λογοτεχνίας. Εναντίον της εισβολής της γαλλικής γλώσσας και λογοτεχνίας αξιώνεται η υπεράσπιση των εθνικών γλωσσών, του εθνικού γούστου, του εθνικού παρελθόντος. Η γαλλική λογοτεχνία κατακρίνεται για τον τεχνητό και μάλιστα ανήθικο χαρακτήρα της. Έτσι οι Άγγλοι και κυρίως οι Γερμανοί αναπτύσσουν μια εθνική λογοτεχνία τα θέματα της οποίας επιλέγουν από το δικό τους παρελθόν. Ο Γερμανός Χέρντερ διακηρύσσει ότι έφτασε η ώρα της γερμανικής λογοτεχνίας. Ο Γκαίτε, που ήταν κάποτε γεμάτος ενθουσιασμό για την Ευρώπη, διαλέγει από τη γερμανική ιστορία το θέμα του πρώτου θεατρικού του έργου: Γκετς φον Μπερλίχινγκεν (*Goetz von Berlichingen, 1773*) και διορθώνει το Ημερολόγιο ταξιδίου στην Ιταλία (*Tagebuch eines Reises in Italia*) αντικαθιστώντας τις ξένες λέξεις με γερμανικές.

Μια παρόμοια κίνηση λαμβάνει χώρα στην Ιταλία, όπου η ρωμαϊκή ιστορία ανακτά την εύνοια του κοινού και όπου ο ποιητής Αλφιέρι καλεί τους Ιταλούς να ξαναβρούν, με τα όπλα στο χέρι, το ρωμαϊκό μεγαλείο. Τέλος στην Ισπανία ο ιησουΐτης πατήρ Φρανθίσκο δε Μασσέν δημοσιεύει στα ισπανικά μια ιστορία της χώρας του που εξαίρει το περασμένο μεγαλείο της (1783).

.....
Από το 18ο αιώνα, στο πλαίσιο της πολιτιστικής αντίδρασης εναντίον της γαλλικής υπεροχής, ένα αντιδραστικό και προρομαντικό ρεύμα αρχίζει να εκδηλώνεται. Θεωρεί το έθνος κληροδότημα της ιστορίας που δεν οφείλεται τίποτα στη βούληση των ανθρώπων και επιβάλλεται σε όλους. Έτσι, για το φιλόσοφο Χέρντερ, το έθνος εμφανίζεται ως έμβιο ον, διαφορετικό από τα

άλλα, γεννημένο από μια ζωτική δύναμη που εκφράζεται μέσω των μύθων, των παραδόσεων, του εθνικού παρελθόντος, της γλώσσας, της μουσικής, με μια λέξη της κουλτούρας. Μ' αυτή την έννοια, το εθνικό αίσθημα (το *Volksgeist*) αποτελεί το θεμέλιο του έθνους. Ωστόσο νομομαθείς και φιλόσοφοι, όπως ο Φίχτε ή ο Χέγκελ, θεωρούν ότι η πραγμάτωση της ενότητας του έθνους ανήκει στο κράτος και όχι στην κοινότητα των πολιτών.

S. Berstein – P. Milza, ό.π., σσ. 470, 520-521

- Με αφετηρία τις πηγές να συζητήσετε για τους παράγοντες που επέβαλαν την κυριαρχία της Γαλλίας στον ευρωπαϊκό πολιτισμικό χώρο για δύο περίπου αιώνες και για τις εθνικιστικές αντιδράσεις εναντίον της γαλλικής υπεροχής.

Εργασία για το σχολείο

ΠΗΓΗ 1

ΕΙΚΟΝΑ

Αλληγορικό πορτρέτο της Ευρώπης.
Η Ευρώπη έχει πλέον ταυτιστεί με τον πολιτισμό.
Ρίτσαρντσον, Εικονογραφία, 1776 (σχολικό βιβλίο, σ. 90)

ΠΗΓΗ 2

ΕΙΚΟΝΑ

Γυναικεία μορφή που παριστάνει την Ευρώπη.
Σχέδιο Φίλιπ Γκέιλ γύρω στα 1580 (σχολικό βιβλίο, σ. 99)

ΠΗΓΗ 3

ΕΙΚΟΝΑ

Μία ακόμα παράσταση της Ευρώπης ως βασίλισσας.
Σχέδιο του Σεμπάστιαν Μύνστερ (σχολικό βιβλίο, σ. 100)

ΠΗΓΗ 4

Προσπάθεια ορισμού της Ευρώπης

Τα λεξικά παρέχουν μια πρώτη ιδέα της Ευρώπης και ξέρουμε ότι τα έργα αυτού του είδους πολλαπλασιάζονται στο τέλος του 17ου αιώνα και στον αιώνα που ακολουθεί ... Το ενδιαφέρον των λεξικών δεν βρίσκεται τόσο στην απαρίθμηση των αυτοκρατοριών, των βασιλείων, των πριγκηπάτων, των δημοκρατιών, που μοιράζονται την πολιτική γεωγραφία της Ευρώπης... αλλά μάλλον στη δυνατότητα να ανακαλύψει κανείς τις αξιολογικές κρίσεις, που υπονοούσαν αυτές οι συνοπτικές παρατηρήσεις. Απ' αυτά λοιπόν εξάγεται η ιδέα της υπεροχής της Ευρώπης, της οποίας τα πλεονεκτήματα ξεπερνούν αυτά όλων των άλλων ηπείρων...

Ακόμα και στο 18ο αιώνα ενώ η ιδέα της Ευρώπης συνεχίζει να χάνει το θρησκευτικό της χαρακτήρα, καινούργιες ιδέες – δυνάμεις αναφαίνονται με το Διαφωτισμό. Δεν καταργούν την ανωτερότητα και τη συνείδηση αυτής της ανωτερότητας στους Ευρωπαίους, αντίθετα μάλιστα. Ο όρος «πολιτισμός», που περικλείει τις έννοιες της προόδου, του ιδανικού που πρέπει να διαδοθεί σ' αυτούς που ο Διαφωτισμός δεν άγγιξε ακόμα, της εξέλιξης μιας αναπόφευκτης ιστορικής πορείας, της ερμηνείας του «γίγνεσθαι» της ανθρωπότητας, αφορά κατ' εξοχή την Ευρώπη και μόνον αυτή.

.....
Αυτή την ευρωπαϊκή υπερηφάνεια ο Αβραάμ Bosse την είχε εκφράσει 50 χρόνια νωρίτερα σε μια χαλκογραφία. Ενώ είχε απεικονίσει την Αφρική με μια νέγρια με ομπρέλα, μικρό πανί στα πόδια και ένα ελέφαντα, την Ασία, με μία Ανατολίτισσα μ' ένα λιβανιστήρι και μια καμήλα ή ακόμα την Αμερική με μια άγρια με φόρεμα από φτερά, η Ευρώπη, από τη γλυφίδα του, είχε πάρει τη μορφή μιας άσπρης βασίλισσας, με σκήπτρο, κορώννα και βασιλικό μανδύα, που συνοδευόταν από τη λεζάντα: «... στη χώρα μου βασιλεύουν οι πιο σπουδαίοι ηγεμόνες που υπάρχουν στον κόσμο».

J. Bérenger – Y. Durand, *Η Ευρώπη από το 1660 μέχρι το 1789*

[στη σειρά: *Γενική Ιστορία της Ευρώπης*, διευθυντές της έκδοσης:

G. Livet - R. Mousnier], τ. Δ', μτφρ. Α. Τριανταφύλλου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1990, σσ. 139, 140, 143, 150, 151

- Λαμβάνοντας υπόψη το περιεχόμενο του παραθέματος και τις πληροφορίες του σχολικού βιβλίου, να προσδιορίσετε στις παραστάσεις της Ευρώπης που παρατίθενται, τα στοιχεία εκείνα που μαρτυρούν τη διαφοροποίηση η οποία σημειώνεται στο περιεχόμενο του όρου Ευρώπη από την Αναγέννηση και μετά.

Συνθετική - Δημιουργική Εργασία

Σε αρκετά αρχαία ελληνικά κείμενα βρίσκουμε αναφορές στο θέμα της γένεσης και της εξέλιξης του πολιτισμού:

- Αισχύλου, *Προμηθέας Δεσμώτης*, στ. 448-506
- Σοφοκλέους, *Αντιγόνη*, 1^ο στάσιμο στ. 332-375)
- Ευριπίδη, *Ικέτιδες*, στ. 195 κ.ε.
- Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, κεφ. ΙΑ΄ - ΙΓ΄ (βλ. σχετικά και το τεύχος του Κ.Ε.Ε.: Αξιολόγηση των μαθητών της Β΄ Λυκείου στην αρχαία ελληνική Γραμματεία: Πλάτωνος Πρωταγόρας, Αθήνα 1998, σσ. 51-78)
- Ησιόδου, *Έργα και Ημέραι*, στ. 109-201
- Πλάτωνος, *Πολιτικός*, 269c.

Αφού μελετήσετε τα κείμενα:

- α) Να παρουσιάσετε τις αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων για την εξέλιξη του πολιτισμού.
- β) Να συγκρίνετε τις αντιλήψεις αυτές με τις αντιλήψεις των φιλοσόφων του Γαλλικού Διαφωτισμού για την πρόοδο και την εξέλιξη του ανθρωπίνου πνεύματος.